УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2020.5-1.2

ДУРНОВ Є.С.

СУДОВА ПРАВОТВОРЧІСТЬ В УМОВАХ ПЕРЕХІДНОГО СУСПІЛЬСТВА: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

JUDICIAL LAWMAKING IN A TRANSITIONAL SOCIETY: THEORETICAL AND LEGAL ASPECT

Актуальність статті полягає в тому, що проблема судової правотворчості набуває важливості не лише з огляду на загальнотеоретичні причини, коли виникає потреба в побудові тих чи інших теоретичних моделей розвитку, але й у межах вивчення питань взаємодії держави й права, адже характер правотворчого процесу, його властивості, а також рівень його забезпеченості формують об'єктивні підстави для того, щоби робити висновок про характер самої держави, про визначення рівня її демократизму, про те, наскільки вона відповідає вимогам правової держави. У статті здійснено дослідження теоретико-правових аспектів судової правотворчості в умовах перехідного суспільства. Проаналізовано наявні в правовій доктрині підходи до розуміння природи судової правотворчості. Розкрито специфічні риси перехідного суспільства й держави. Схарактеризовано вплив особливостей перехідного суспільства на судову правотворчість, зокрема в Україні в умовах реформування правосуддя. Встановлено, що судова правотворчість є особливим видом правотворчості й іманентною властивістю правосуддя в державах усталеної демократії. Головними проблемами забезпечення правотворчої діяльності в умовах перехідного державно організованого суспільства є досягнення балансу між правовою та політичною складовою частиною в правотворчому процесі й дотримання базових принципів правотворчості. Зміна суспільних відносин впливає на правотворчий процес, ставить ті чи інші цілі для правотворчої діяльності, визначає ті суспільні ресурси, які можуть бути застосовані для втілення прийнятих у ході правотворчої діяльності норм права. Тому нагальною потребою перехідних держав є збалансування різних впливів на правотворчий процес за умови забезпечення необхідних фахових знань усіх суб'єктів правотворчості в процесі підготовки, розробки й експертизи різноманітних форм (джерел) права. Водночас судова правотворчість у перехідних державах має стати найефективнішим засобом для того, щоб, по-перше, заповнювати прогалини у вітчизняному законодавстві; по-друге, покласти край знеціненню підзаконних нормативних актів; по-третє, усунути суперечності в чинному законодавстві.

Ключові слова: *правотворчість, судова правотворчість, судова практика, перехідне суспільство, перехідна держава, реформування правосуддя.*

The relevance of the article is that the problem of judicial lawmaking becomes important not only given the general theoretical reasons when there is a need to build certain theoretical models of development, but also within the study of the interaction of state and law, because the nature of the lawmaking process, its properties, as well as the level of its security form an objective basis for concluding on the nature of the state itself, on determining the level of its democracy, on the extent to which it meets the requirements of the rule of law. The article examines the theoretical and legal aspects of judicial lawmaking in a transitional society. The approaches to understanding the nature of judicial lawmaking available in legal doctrine are analyzed. The specific features of the transitional society and the state are revealed. The influence of the peculiarities of the transitional society on judicial lawmaking, in particular in Ukraine in the conditions

© ДУРНОВ Є.С. – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри історії держави та права (Національна академія внутрішніх справ)

of justice reform, is characterized. It has been established that judicial lawmaking is a special type of lawmaking and an immanent property of justice in the states of established democracy. The main problems of ensuring lawmaking activity in the conditions of a transitional state-organized society are achieving a balance between the legal and political component in the lawmaking process and observance of the basic principles of lawmaking. The change of social relations affects the lawmaking process, sets certain goals for lawmaking activity, determines those social resources that can be used to implement the norms of law adopted in the course of lawmaking activity. Therefore, the urgent need of the transition states is to balance the various influences on the lawmaking process while providing the necessary professional knowledge of all lawmaking actors in the process of preparation, development and examination of various forms (sources) of law. At the same time, judicial lawmaking in transition countries should become the most effective means to, first, fill the gaps in domestic legislation; secondly, to put an end to the devaluation of bylaws; thirdly, to eliminate inconsistencies in the current legislation.

Key words: *lawmaking, judicial lawmaking, judicial practice, transitional society, transitional state, justice reform.*

Вступ. Розвиток держави й права є діалектично взаємопов'язаними процесами, що активно вивчаються сучасною правовою теорією. Визнаючи факт взаємної зумовленості розвитку держави й правової системи, не можна заперечувати, що загальний стан держави, визначені для неї цілі державотворення мають істотний вплив на становлення та розвиток правової системи, а також на всі дії держави в правовій сфері. Аналізуючи конкретні процеси розвитку права, насамперед у частині правотворчості й подальшого правового регулювання, можна стверджувати, що вони відбивають загальні тенденції державного розвитку й одночасно зазнають на собі істотного впливу тієї політико-правової ситуації, яка складається в суспільстві. Процес правотворчості являє собою один із найважливіших елементів розвитку як права в цілому, так і безпосередньо правової системи тієї чи іншої країни. Характеризуючи процес розвитку права, слід визнати, що його поступовість і неперервність забезпечується саме завдяки правотворчій діяльності та її основним суб'єктам. У цьому контексті аналіз правотворчої діяльності та її різновидів, зокрема судової, становить одне з найважливіших теоретичних завдань сучасної правової науки [1, с. 1].

Проблема судової правотворчості набуває важливості не лише з огляду на загальнотеоретичні причини, коли виникає потреба в побудові тих чи інших теоретичних моделей розвитку, але й у межах вивчення питань взаємодії держави й права, адже характер правотворчого процесу, його властивості, а також рівень його забезпеченості формують об'єктивні підстави для того, щоби робити висновок про характер самої держави, про визначення рівня її демократизму, про те, наскільки вона відповідає вимогам правової держави. Тому, наголошуючи на актуальності й важливості дослідження проблем судової правотворчості в сучасній Україні, варто усвідомлювати, що ця проблематика має одночасно як суто науково-теоретичну, так і практичну значущість. Мало того, в умовах перехідних суспільств та активного розвитку правової системи питання судової правотворчості стають одними із найважливіших і найактуальніших.

Стан дослідження. Серед сучасних дослідників, які займалися проблематикою судової правотворчості, необхідно назвати праці таких вітчизняних учених-правознавців, як І.Г. Бовсуновська, М.І. Козюбра, В.В. Костицький, К.Г. Кравчук, Н.С. Кузнєцова, Б.В. Малишев, О.О. Мартиненко, О.В. Петришин, В.П. Плавич, Я.М. Романюк, О.Я. Соломонюк, О.О. Худенко, С.В. Шевчук та інших.

Постановка завдання. Метою цієї наукової розвідки є осмислення теоретико-правових аспектів судової правотворчості в умовах перехідного суспільства. Для її успішного досягнення пропонується розв'язати такі завдання: по-перше, проаналізувати наявні в правовій доктрині підходи до розуміння природи судової правотворчості; по-друге, розкрити специфічні риси перехідного суспільства й держави; по-третє, окреслити вплив особливостей перехідного суспільства на судову правотворчість, зокрема в Україні в умовах реформування правосуддя.

Результати дослідження. Судова правотворчість – досить малодосліджений аспект у вітчизняній правовій науці, що своєю чергою гальмує розвиток українського права. Загальна заборона суддям творити право, що сягає корінням у часи кодифікації Юстиніана й Великої Французької революції, як і марксистсько-ленінська концепція права, яка впродовж 70 років насаджувалася на теренах колишнього СРСР, дотепер не давала можливості об'єктивно дослідити

таке явище історії та сучасності права, як судовий прецедент і судова правотворчість [2, с. 1]. У своєму розвитку судова правотворчість прислужилася меті безпосереднього захисту конституційних прав людини, коли судді під час обґрунтування своїх рішень виходили не тільки з конституційних норм, а й із принципів справедливості, розумності, природного права, відповідності моральним критеріям, суспільної необхідності й цілей конституційно-правового регулювання в суспільстві. Крім того, суттєве зростання ролі органів правосуддя для успішного функціонування системи державних органів сучасних держав пояснюється необхідністю забезпечення функціонування системи стримувань і противаг, особливо під час визначення конституційності законодавства [3, с. 92].

Історичний досвід переконливо доводить не лише факт наявності судової правотворчості в різних правових системах світу, але й те, що вона неможлива без незалежної судової влади, яка покликана здійснювати правосуддя відповідно до принципу верховенства права. Протягом століть політичні гілки влади (імператори, королі, президенти, парламенти тощо) намагалися поставити суддів під свій безпосередній контроль та офіційно «насаджували» спрощене розуміння права як команди, що походить від суверена. Будь-яке відхилення від такого спрощеного розуміння права в практичній діяльності й на доктринальному рівні вважалося забороненим. Насправді на практиці така заборона виявилася неефективною. Судова правотворчість, починаючи зі стародавніх часів і протягом століть, переживала періоди піднесення та занепаду, але її існування було зумовлено інтересами правосуддя, необхідністю розвитку правової системи з урахуванням усіх складностей і потреб суспільного життя, визнанням факту повторюваності певних соціальних відносин. Судова правотворчість також тісно пов'язана зі зміцненням судової системи й забезпеченням єдності й одноманітності судової практики: важливо, аби одні й ті ж норми закону за одних і тих самих фактичних обставин застосовувались однаково, а це досягається також і через посилання суду на певну сукупність («лінію») рішень, що розглянуті раніше, в мотивувальних частинах яких наведено обґрунтування розв'язання певного суперечливого питання. Така концепція судового правозастосування в континентальній Європі отримала назву «усталена судова практика», коли судді для підсилення аргументації посилаються не на одне судове рішення, а на кілька, вказуючи на наявність певної тенденції розв'язання певних правових питань, що склалась. У цьому полягає основна відмінність від правових систем країн англосаксонського права: там досить посилання на одне рішення прецедентного характеру, щоб підкреслити його обов'язковість [2, с. 546]. Як стверджує С.В. Шевчук, судова правотворчість – це особливий вид правотворчості, який є результатом здійснення судовою владою правотворчої функції в поєднанні з її правозастосовною та інтерпретаційною функціями в процесі розгляду конкретної справи, що міститься у сформульованих судом у мотивувальній частині рішення правоположеннях, які мають обов'язкову силу не тільки для сторін у справі, але й для інших суб'єктів права відповідно до закону або через принцип ієрархічності судової системи (обов'язковість рішень вищих судів для нижчих), або через їх переконливість у разі розгляду аналогічних справ. Поняття судової правотворчості також схоже з поняттям судової практики у вузькому значенні цього терміна, як воно вживається в нормативно-правових актах і в українській юридичній літературі [2, с. 548].

На думку М.І. Козюбри, судова правотворчість – це не аномалія, а іманентна властивість правосуддя, яка хоча й має свої межі, проте вилученою з діяльності суду бути не може, оскільки закладена в самій природі правосуддя [4, с. 41]. Водночас судова правотворчість не може порушувати єдності правової системи, тобто має узгоджуватися із загальними цілями права й цінностями, закладеними в правову систему, уособленням яких у демократичному суспільстві є насамперед конституція. Дотримання цих цінностей, які забезпечують наскрізну єдність і цілісність правової системи, – одна з основних цілей судової правотворчості. Судова правотворчість не повинна йти далі, ніж це потрібно для забезпечення стабільності права. Вона має підпорядковуватися утвердженню принципу правової певності, тобто впевненості людей у тому, що їхнє правове становище залишатиметься стабільним і не буде погіршене. Звідси випливають відповідні вимоги до такої складової частини судової правотворчості, як тлумачення, сформульовані, зокрема, в рішеннях Європейського Суду з прав людини. Серед них такі: права й свободи людини не можуть бути обмежені шляхом тлумачення в процесі судової практики; тлумачення не може призводити до звуження змісту й обсягу прав і свобод, спотворювати розуміння їх сутності; всі сумніви, які виникають у процесі інтерпретації норм, які регулюють відносини держави й громадянина, мають тлумачитися на користь громадянина; всі дозволи щодо громадян необхідно тлумачити або буквально, або розширювально, проте аж ніяк не обмежувально. Обмеження дозволів – це виняткова сфера законодавця, а не суду [4, с. 45].

Згідно з міркуваннями О.В. Петришина, основними напрямами регулювального впливу судової практики є:

1) вплив на формування єдиних правил прийняття рішень в однотипних фактичних ситуаціях, тобто забезпечення єдиної судової практики усуває ситуацію, коли одні й ті ж категорії справ часом розглядаються судами по-різному, а отже, сприяння забезпеченню правової визначеності як однієї з важливих вимог верховенства права;

2) конкретизування положення нормативних актів у випадках, коли їхня абстрактність допускає декілька варіантів регулювання;

3) формування одноманітного розуміння правових приписів, які сформульовані нечітко, або тих, які через свою застарілість не відповідають ціннісним орієнтирам суспільства, а тому потребують динамічного тлумачення;

4) заповнювання прогалин у правовому регулюванні, а також пропонування моделі поведінки в тих ситуаціях, де законодавець свідомо залишив простір для автономного правового регулювання, але через повторюваність спірних ситуацій, які у зв'язку з цим виникають, є потреба у виробленні усталеної моделі поведінки [5, с. 22].

За допомогою судової правотворчості основні ціннісні стандарти правосуддя, які відповідають принципам справедливості, рівності, свободи й гуманізму, проникають у систему об'єктивного права. Судова правотворчість робить правосуддя не індивідуальним регулятором суспільних відносин, а загальним, і вказані стандарти переходять від стану одиничного (розв'язаний казус) до стану загального (загальнообов'язкове правило для розв'язання певного виду казусів). Саме судова правотворчість здатна наповнити право в його конкретних проявах не тільки ідеями, а й конкретним змістом принципів справедливості, рівності, свободи й гуманізму, адже завдяки використанню зазначених принципів під час судового розв'язання конкретних правових спорів вони перестають існувати як абстракції, знаходячи своє безпосереднє втілення в правовідносинах. Судова правотворчість підкорена меті правосуддя (розв'язати правовий спір і захистити права й законні інтереси на підставі закону й на підставі вимог принципів справедливості, рівності, свободи й гуманізму) та є одним із засобів її досягнення [6, с. 265].

Імпонує думка М.М. Марченка про те, чи є суддя «простим обчислювальним або логічним механізмом» у процесі застосування права, чи повинен він завжди й за будь-яких умов бути лише тлумачем і застосовувачем закону, або ж перед обличчям конкретних життєвих обставин йому має бути надана самостійніша й творча роль, у тому числі й у царині правотворчості, коли закон як «творіння рук людських» страждає «вадами думки або вадами редакції», залишає неясності й проблеми в правовій системі законодавства – це питання червоною ниткою проходить крізь усю історію романо-германського права, зокрема й сучасність [7, с. 225–226].

Таким чином, доктринальні підходи до розуміння природи судової правотворчості здебільшого визначаються через категорії:

а) призначення як засобу забезпечення діяльності судів у сфері правосуддя, що фактично має допоміжний характер;

б) змісту, що пов'язується з державно-владною діяльністю стосовно розгляду конкретних судових справ, яка виявляється в прийнятті, зміні або скасуванні норм права;

в) суб'єктів здійснення як діяльності вищих судових інстанцій, що відбувається в порядку конституційного провадження або касаційного перегляду судових рішень;

г) місця в системі правотворчості, що визначається як самостійний її різновид, який забезпечує ефективність функціонування механізму правоутворення [8, с. 5].

Зважаючи на те, що Україна натепер так і не перейшла з розряду перехідних до типу стабільних демократій, її правовий розвиток, включаючи й судову правотворчість, значною мірою визначається властивостями перехідного суспільства. Під останнім у фаховій літературі розуміється суспільство, що здійснює свою еволюційну трансформацію від одного якісного стану до іншого. Таке суспільство постає тоді, коли в ньому виникають відносини якісно нового типу, які утверджуються не раптово, а поступово, набуваючи нових інституційних і системних якостей. Термін перехідний і, власне, транзитний (від англ. transitional) більше використовується науковцями. Коли розглядається поняття «перехідне» або «транзитивне» суспільство, маються на увазі не лише трансформаційні зміни в посткомуністичних суспільствах, тобто перехід від тоталітаризму до демократії, хоча в переважній більшості концепцій домінує саме такий підхід до аналізу проблематики. Трансформаційний (перехідний) процес містить такі стадії: переоцінку наявного стану суспільства й змісту й масштабів кризи, що, як правило, має системний характер; соціальну діагностику, тобто неупереджену об'єктивну характеристику реального стану речей,

його джерел і причин виникнення, можливостей і шляхів виходу з кризової ситуації; демонтаж віджилої системи, ліквідацію її явних невідповідностей досягнутому рівню суспільного розвитку та його тенденціям; пошук якісно нових стратегій розвитку, елементами яких є: політична, економічна й соціальна (інколи й національна) ідентичність суспільства [9].

На переконання Д.М. Моісеєнка, під перехідною державою слід розуміти різновид держави, який виникає внаслідок системної кризи державних і соціальних інститутів, характеризується запереченням державних утворень, незавершеністю державної форми, складається з синтезу старих і нових елементів держави, має тимчасовий характер і припиняє існувати із закінченням формування нової стабільної держави. Своєю чергою постсоціалістичну державу можна визначити як державу, що виникла внаслідок кризи соціалістичної системи, має на меті трансформацію в соціальну капіталістичну державу з демократичним політичним режимом, характеризується незавершеністю елементів форми держави й має ознаки капіталістичного й соціалістичного типів держави. Звідси є всі підстави стверджувати, що поняття «перехідна держава» й «постсоціалістична держава» співвідносяться як загальне й спеціальне. Постсоціалістичну державу можна визначати як перехідну державу, але не слід ототожнювати ці поняття [10, с. 16].

До основних властивостей перехідного суспільства, які безпосередньо впливають на судову правотворчість та її результати, можна віднести такі: відносно низький рівень правової культури; неусталеність правової системи; швидкі зміни законодавства; загальна інституціональна нестабільність в організації публічної влади; слабкість громадянського суспільства; тенденція до використання правових інститутів у політичних цілях; активна боротьба за політичну владу; незадовільне забезпечення принципу верховенства права й верховенства конституції тощо. Позаяк правова культура містить якісний стан правотворчості, а також правового життя суспільства, відбитий у досягнутому рівні досконалості правових актів, правової та правозастосовної діяльності, правосвідомості й правового розвитку особистості, правотворчість в усіх своїх проявах, видах і на всіх своїх стадіях визначається рівнем правової культури суспільства. Зазначена залежність має чітко виражений прямолінійний характер, оскільки підвищення рівня правової культури означає й підвищення якості правотворчої діяльності, розширення кола суб'єктів правотворчості, підвищення якості правових актів тощо [1, с. 9–12].

Відомо, що влада в моністичних системах передусім намагається замовчувати або придушувати соціальні й політичні конфлікти. У ліберальній суспільній моделі найбільш розповсюдженими стратегіями сторін конфлікту є судовий позов і взаємоприйнятна угода, й політичні конфлікти не є винятком. Ситуація перехідної доби не сприяє широкому застосуванню означених стратегій і внаслідок недосконалості судової системи відповідних держав, і за відсутністю звички гласного й відкритого обстоювання своїх інтересів у судовому або переговорному процесі [11, с. 166]. У цьому контексті, як слушно відзначає Я.М. Романюк, нині ключовим завданням для судової системи зокрема й правової системи України в цілому є визначення шляху, яким розвиватиметься вчення про судову правотворчість та аспекти її прикладного застосування в державі. У зв'язку із цим актуальним є питання існування класичних і сучасних підходів до судової правотворчості у світі. Чи корисно Україні імплементувати досвід англо-американської, романо-германської чи французької правових систем у незмінному (чистому) вигляді? Або Україні доцільно самостійно визначитися з технологією судової правотворчості, відштовхуючись від теоретичних засад до практичного втілення її механізмів з урахуванням надбань інших правових систем, адаптувавши їх до вітчизняного регулювання за допомогою звичаїв і ментальності українського суспільства [12, с. 12].

Разом із тим не слід забувати період, який зараз проживає Україна та який характеризується жорсткою недовірою до всіх державних інституцій і передусім до суду. Варто погодитися з тим, що проблема недовіри до судів нині стоїть дуже гостро. Однак судова влада концентрує в собі якості всіх інших складових частин суспільного життя. Суди функціонують не ізольовано від суспільства, тому для судової системи характерні такі ж проблеми, як і для всіх державних інститутів, у тому числі й рівень довіри. Дійсно, довіра до суду залежить від якості виконання суддями своїх обов'язків, від їх виваженості, стриманості, розсудливості, а часом і життєвої мудрості, від рівня знань та уміння поєднувати під час ухвалення рішень принципи законності, справедливості й верховенства права. Але суддівське середовище, як і будь-яке інше, – неоднорідне [12, с. 17].

Очевидно, що в умовах правової системи України в найближчій перспективі судова правотворчість буде здебільшого засновуватися на суддівському тлумаченні формальних джерел права (закони, кодекси, постанови тощо), коли судді стають «посередниками» між текстом закону й правовою реальністю, тобто на прецеденті тлумачення. Насправді віра в те, що тексти норма-

тивно-правових актів є чіткими, однозначними для розуміння та не містять прогалин, є ілюзією. Суддя під час розв'язання цих «складних» справ, тобто справ, які не можуть бути розв'язані шляхом «простого нормозастосування» та розглядаються в умовах наявності зазначених недоліків правової системи, здійснює розширене (правотворче) тлумачення норм права, застосовує аналогію права й закону, здійснює судову дискрецію (в останньому випадку судді вибирають одне з кількох правомірних рішень). Порядок мотивації, суддівські стандарти й обґрунтування того, чому саме так, а не інакше розв'язана «складна» справа, які стають обов'язковими через дію принципу «аналогічні справи розв'язуються аналогічно» й повторюваності соціальних і правових відносин у суспільстві, закладаються в основу судової правотворчості. Крім того, не виключена можливість визнання та поширення в Україні впливу переконливого прецеденту, його вертикальної та горизонтальної дії [2, с. 548].

Висновки. Отже, судова правотворчість є особливим видом правотворчості й іманентною властивістю правосуддя в державах усталеної демократії. Головними проблемами забезпечення правотворчої діяльності в умовах перехідного державно організованого суспільства є досягнення балансу між правовою та політичною складовою частинами в правотворчому процесі й дотримання базових принципів правотворчості. Зміна суспільних відносин впливає на правотворчий процес, ставить ті чи інші цілі для правотворчої діяльності, визначає ті суспільні ресурси, які можуть бути застосовані для втілення прийнятих у ході правотворчої діяльності норм права. Тому нагальною потребою перехідних держав є збалансування різних впливів на правотворчий процес за умови забезпечення необхідних фахових знань усіх суб'єктів правотворчості в процесі підготовки, розробки й експертизи різноманітних форм (джерел) права. Водночас судова правотворчість у перехідних державах має стати найефективнішим засобом для того, щоб, по-перше, заповнювати прогалини у вітчизняному законодавстві; по-друге, покласти край знеціненню підзаконних нормативних актів; по-третє, усунути суперечності в чинному законодавстві.

Список використаних джерел:

1. Ященко Р.Ю. Правотворчість в умовах перехідного суспільства: теоретико-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2013. 18 с.
2. Шевчук С.В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні : монографія. Київ : Реферат, 2007. 627 с.
3. Плавич В.П., Плавич С.В. Сучасна правотворчість: проблеми теорії і методології : монографія. Одеса : Астропринт, 2013. 276 с.
4. Козюбра М.І. Судова правотворчість: аномалія чи іманентна властивість правосуддя. *Право України.* 2016. № 10. С. 38–48.
5. Петришин О.В. Судова практика як джерело права в Україні: проблеми теорії. *Право України.* 2016. № 10. С. 20–27.
6. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення : колективна монографія / А.М. Бернюков та ін. ; відп. ред. В.С. Бігун. Київ, 2009. 316 с.
7. Марченко М.Н. Судебное правотворчество и судейское право : монография. Москва : Проспект, 2011. 512 с.
8. Кравчук К.Г. Теоретико-правові та практичні аспекти співвідношення правотворчості Верховного Суду та Конституційного Суду України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2020. 19 с.
9. Дармограй Н.М. Державно-владна культура управління трансформаційного періоду. URL: http://academy.gov.ua/ej/ej2/txts/philo/ 05dnmutp.pdf.
10. Моісеєнко Д.М. «Перехідна держава» та «постсоціалістична держава»: співвідношення понять. *Держава та регіони. Серія: Право.* 2014. № 1. С. 14–17.
11. Степанова Н.Є. Політична конфліктність і кризовість у сучасному українському суспільстві. *Наукові записки. Серія «Політичні науки».* 2008. Вип. 3. С. 162–170.
12. Романюк Я.М. Судова правотворчість в умовах реформування правосуддя: постановка проблеми. *Право України.* 2016. № 10. С. 9–19.